

Constructie of reconstructie van de historische tijd? Braudels bijdrage tot de mentaliteitsgeschiedenis¹

door

T. VAN HOUDT
(Aspirant N.F.W.O.)

„Der Zug der Zeit ist ein Zug, der seine Schienen vor sich her rollt. Der Fluss der Zeit ist ein Fluss, der seine Ufer mitführt. Der Mitreisende bewegt sich zwischen festen Wänden auf festem Boden; aber Boden und Wände werden von den Bewegungen der Reisenden unmerklich auf das lebhafteste mitbewegt”.

(Robert Musil, *Der Mann ohne Eigenschaften*, Erstes Buch, Zweiter Teil (Gesammelte Werke, I), Reinbek bei Hamburg, 1978, p. 445)

I. INLEIDING

Fernand Braudel (1902-1985) behoeft vandaag de dag, vijf jaar na zijn overlijden, geen introductie meer. Zijn boeken gaan in binnen- en buitenland vlot van de toonbank, zijn leerlingen zetten zijn erfenis op een of andere manier voort en menige zichzelf respecterende menswetenschapper voelt de onweerstaanbare drang om Braudel te citeren of — beter nog — na te denken over zijn betekenis en met hem in dialoog te treden. In deze bijdrage willen ook wij met Braudel een samenspraak houden: meer bepaald willen we stilstaan bij de vraag wat Braudel tot de mentaliteitsgeschiedenis heeft bijgedragen en haar nog te bieden heeft.

Op het eerste gezicht heeft hij haar niet zo heel veel te bieden. Want zowel in *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris, 1949) als in *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XV-XVIIIe siècles* (Paris, 1967) bestudeert hij

1. Dit artikel biedt de herwerkte tekst van een lezing die we op 20 maart 1990 te Leuven hielden op het colloquium „Mentaliteit, psychologie en geschiedenis” van het Interdisciplinair Centrum voor Historisch Onderzoek naar de Menselijke Levensloop o.l.v. prof. A. Marcoen en E. Eyben. We danken prof. D. Pikhaus voor haar gewaardeerde opmerkingen en prof. R. de Schryver voor zijn nauwgezette nalezing van een eerste versie van dit artikel.

hoofdzakelijk economieën, samenlevingen en materiële culturen; mentaliteitshistorici houden zich daarentegen bezig met mentaliteiten, met de min of meer onbewuste opvattingen en waarde-patternen van een bepaalde cultuur, of — zo men een preciezere bepaling wenst — met „dat geheel van voorstellingen, overtuigingen, gevoelens etc. die het duurzame psychische substraat vormen voor het denken, voelen, spreken en handelen van mensen in een bepaalde cultuur”². Zelfs waar Braudel nader ingaat op aspecten van een economische mentaliteit, is het in feite om de impact van „geestgesteldheden” te relativiseren, en die van materiële factoren te beklemtonen. Zo ontkracht hij de bekende stelling van Max Weber dat het puritanisme de bloei van een „ongegeeneerd” kapitalisme bevorderde *niet* door een verband tussen het katholieke denken en de ontwikkeling van het kapitalisme te leggen of door laat-scholastieke antecedenten van de puriteinse opvattingen aan te wijzen; wèl verklaart hij het economisch succes van de protestantse landen vanuit de geleidelijke geografische verschuiving van het economisch zwaartepunt — verschuiving die volgens hem door materiële condities werd bepaald³.

Kortom, Braudel voelt zich beter thuis in de kelder van de geschiedenis (het niveau van de objectieve realiteit, van de economische, demografische en sociale bestaansvoorwaarden), de mentaliteitshistoricus beweegt zich graag op de zolder (het niveau van de ideologieën, van de bewust geformuleerde getuigenissen en verhandelingen) en het liefst nog op de benedenverdieping (het niveau van het collectief onbewuste, van de beleefde realiteit)⁴. „Un historien d'aujourd'hui”, zo schrijft Braudel, „pensera que... si l'on veut saisir

2. Zie de op W.T.M. Frijhoff gebaseerde definitie van mentaliteitsgeschiedenis van F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen*, Groningen, 1984, p. 213. Voor een kritische doorlichting van de verschillende in omloop zijnde bepalingen van mentaliteitsgeschiedenis verwijzen we naar onze onuitgegeven licentiaatsverhandeling *Subjekt en seksualiteit in de Grieks-Romeinse Oudheid. Een methodologische en theoretische vergelijking tussen M. Foucault, P. Veyne en de mentaliteitsgeschiedenis*, Leuven, 1989.

3. De economische historicus H.M. Robertson trachtte Webers *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (1904) te bekritisieren door het grote aanpassingsvermogen van — vooral — jezuïtische moraaltheologen aan het kapitalisme te bewijzen, tot grote woede van de jezuïet J. Brodrick die meteen een verweerschrift samenstelde: *The economic morals of the Jesuits: an answer to Dr H.M. Robertson*, London, 1934. Voor een overzicht van de „receptie-geschiedenis” van Webers thesis, zie Ph. Besnard, *Protestantisme et capitalisme. La controverse post-Weberienne* (Collection U2, 106), Paris, 1970. Braudels standpunt is te vinden in *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVI-XVIIIe siècle*. Tome 2, *Les jeux de l'échange*, Paris, 1979, p. 499-518. Zie ook Ph. Steiner, *Capitalisme et modernité: l'impasse sur Max Weber?*, in: M. Aymard e.a., *Lire Braudel* (Armillaire), Paris, 1988, p. 133-156.

4. M. Vovelle, *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld*. Met een voorwoord van W.T.M. Frijhoff, Nijmegen, 1985 (= *Idéologies et mentalités*, Paris, 1982), p. 35-38, 48-50, 54-70. Vgl. Marleen Wessel, *Mentaliteitsgeschiedenis*, in: *Theoretische Geschiedenis*, 14 (1987), p. 72-73 (71-80).

l'origine des mentalités capitalistes, il faut dépasser l'univers ensorcelé des mots. Voir les réalités — pour cela se rendre et s'attarder dans les villes italiennes du Moyen Age. Le conseil vient de Marx''⁵.

Heeft Braudel dan helemaal niets te maken met de mentaliteitsgeschiedenis? Die voorstelling van zaken is sterk overtrokken, al was het maar omdat hij jarenlang directeur van de *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* was: de leiding over dit prestigieuze tijdschrift van de historische avant-garde in Frankrijk erfde hij van Lucien Febvre en Marc Bloch, stichters van de *Annales* en peetvaders van de mentaliteitsgeschiedenis. In 1969 droeg hij haar over aan André Burguière, Marc Ferro, Jacques Le Goff, Emmanuel Le Roy Ladurie en Jacques Revel, allen mentaliteitshistorici. Febvre en Bloch waren beiden werkzaam in de *Ecole pratique des hautes études*, waar Braudel van 1956 tot 1972 president van de door hem opgerichte VIe section was; in 1972 werd zij hervormd tot *l'Ecole des hautes études en sciences sociales* en overgedragen aan Jacques Le Goff. In 1949 volgde Braudel zijn leermeester en promotor Febvre op aan het *Collège de France*, leerambt dat hij in 1970 afstond aan Georges Duby, alweer een mentaliteitshistoricus.

Wetenschapssociologen proberen al geruime tijd hard te maken dat wetenschap alles te maken heeft met organisatie en management. Braudel was een uitstekend organisator, een geslaagd manager. Dat de mentaliteitsgeschiedenis zo'n hoge vlucht heeft kunnen nemen, heeft zij mede te danken aan de academische sleutelposities die Braudel haar heeft geschonken. Zij waren de onmisbare steunpunten in haar strijd tegen de gevestigde, traditionalistische geschiedschrijving⁶.

II. STRUCTUUR OF EVENEMENT?

Braudels driedeling

Voor geen enkele wetenschapper is het prettig te aanhoren dat hij alléén maar een succesvol bedrijfsleider is geweest. Ook Braudel zou dat onprettig, om niet te zeggen unfair hebben gevonden. En terecht. Want zonder moeite zou hij zijn theoretische en methodische

5. *Civilisation matérielle...* tome 2, 1979, p. 517.

6. Voor de institutionalisering van de Annales-school en Braudels rol hierin, zie b.v. L. Abicht, *De wereld van Fernand Braudel*, in: *Streven*, 56 (1988), p. 227-229 (226-238); J. Le Goff, *L'histoire nouvelle*, in: id. (ed.), *La nouvelle histoire* (Historiques, 47), Bruxelles, 1988, p. 35-75 en vooral H. Cousteau-Bégarie, *Le phénomène „Nouvelle Histoire”*. *Stratégie et idéologie des nouveaux historiens*, Paris, 1983.

belang voor de mentaliteitsgeschiedenis hebben kunnen aantonen. Hij zou — wat cru — hebben kunnen stellen dat hij de historici geleerd heeft mentaliteitsgeschiedenis te bedrijven, doordat hij leerde hoe ze met de historische tijd moesten omgaan.

Levert de omgang met de tijd dan problemen op? Geschiedenis bestudeert — aldus de gevleugelde woorden van Marc Bloch⁷ — mensen, en wel mensen in de tijd. Komt het er dan niet enkel op aan de feiten die men uit het bronnenmateriaal opdelft op correcte wijze uit te zetten op een lineaire tijdschaal? Biedt geschiedenis geen „linear account of events in time”⁸? Is de historicus geen eenvoudige „chronometreur”?

Het beeld van de historicus als „chronometreur” vertrekt van de veronderstelling dat de historische tijd samenvalt met de fysische of chronologische tijd. Braudel heeft die voorstelling naar de prullenmand verwezen. De chronologische tijd mag dan al een gelijkmatige en eenvormige stroom zijn, zij verschilt van de historische tijd waarin men wèl geledingen kan — en moet — onderscheiden⁹. Reeds Marc Bloch fulmineerde in zijn beknopte, maar rijke *Apologie* tegen historici die ongelijksoortige realiteiten in eenzelfde stramien trachten in te passen. Hiertegenover stelde hij een historische methode voor die aan de verschillende soorten van fenomenen hun eigen tijdsindeling toekent: tussen het economische, het politieke en het mentale bestaan er volgens Bloch tempoverschillen die de historicus niet mag verwaarlozen of verdoezelen¹⁰.

Deze — nog vrij voorzichtig geformuleerde — methodische suggestie heeft Braudel verder uitgewerkt in *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Zoals bekend, onderscheidt hij in dit werk een lange, middellange en korte duur, waaraan drie verschillende lagen in de historische werkelijkheid corresponderen (geografie - economie en samenleving - politiek) en drie verschillende categorieën van te bestuderen objecten (structuur - conjunctuur - evenement):

„La première (partie de ce livre) met en cause une histoire quasi immobile, celle de l'homme dans ses rapports avec le milieu qui l'entoure; une histoire

7. *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien* (U-prisme, 34) Paris, 1974, p. 35-36.

8. M.I. Finley, *The use and abuse of history*, London, 1986, p. 30-32.

9. K. Bertels, *Geschiedenis tussen structuur en evenement. Een methodologies en wijsgerig onderzoek*, Amsterdam, 1973, p. 120-123; F. Peeters, *Theatergeschiedenis en nouvelle histoire. Pleidooi voor een interdisciplinaire vernieuwing*, in: C. Neutjens en P. Pelckmans (eds.), *Een nieuw verleden? Literatuur en mentaliteitsgeschiedenis*, (ALW-cabier, 5), s.l., 1987, p. 32-33 (27-43).

10. *Apologie*, 1974, p. 148-149. Ook Norbert Elias bevroedde in 1939 reeds het bestaan van verschillende tijdslagen. Cf. H.F.M. Peeters, *Historische gedragswetenschap. Theorieën, begrippen en methoden. Een bijdrage tot de studie van menselijk gedrag op de lange termijn*, Boom-Meppel-Amsterdam, 1978, p. 61-63; J. Le Goff, *L'histoire du quotidien*, in: *Magazine Littéraire*, sept. 1980, p. 38-41.

lente à couler et à se transformer... (une histoire) presque hors du temps... Au-dessus de cette histoire immobile, une histoire lentement rythmée, (une histoire) des économies et des états, des sociétés, des civilisations... Troisième partie enfin, celle de l'histoire à la dimension non de l'homme, mais de l'individu, l'histoire événementielle... : une agitation de surface, les vagues que les marées soulèvent sur leur puissant mouvement. Une histoire à oscillations brèves, rapides, nerveuses... (Une) histoire brûlante encore, telle que les contemporains l'ont sentie, décrite, vécue au rythme de leur vie, brève comme la nôtre. Elle a la dimension de leurs colères, de leurs rêves et de leurs illusions''¹¹.

Braudels „temporele drieslagstelsel'' werd door mentaliteitshistorici vrijwel unaniem overgenomen. Zijn belang voor de mentaliteitsgeschiedenis dan dan ook moeilijk worden overschat. Historici zaten vroeger vastgekleuisterd aan de korte duur, aan het tijdsritme van de politiek. Zo zij zich al buiten een „histoire-traités et batailles'' waagden, dan probeerden zij fenomenen van economische, sociale en culturele aard toch vaak zo goed en zo kwaad als dat ging in te schakelen in het ritme van de „politieke tijd''. Met zijn driedeling dwong Braudel de historici hun aandacht te verleggen van het niveau van de korte naar dat van de middellange en — vooral — lange duur. In zekere zin keerde hij de oude aanpak om. De geografie en de economie mochten volgens hem niet op het procrustesbed van de politiek worden gelegd; de geografie vormt juist de infrastructuur die de economie en de politiek omvat en op een dieper, fundamenteeler niveau verklaart¹².

Braudel drukte de historici met hun neus op het belang van structuren, en dus van mentaliteiten. Want dat zijn precies grondpatronen die eeuwenlang min of meer constant blijven en het concrete handelen, denken en voelen van mensen onbewust determineren¹³. Ook al heeft Braudel de mentaliteitsgeschiedenis niet „uitgevonden'' en haar zelf eigenlijk ook nooit beoefend, toch heeft hij haar bestaansrecht verleend en haar een eigen-soortige, „braudeliaanse'' aanpak meegegeven. Andersom zorgden precies de mentaliteitshistorici ervoor dat Braudels tijdsconceptie wijd verbreid werd: het succes van de mentaliteitsgeschiedenis betekende meteen het succes van de

11. *Ecrits sur l'histoire*, Paris, 1969, p. 11-12.

12. F. Braudel, *Geschiedschrijving*, Baarn, 1979 (= *Ecrits sur l'histoire*, Paris, 1969), p. 50-84. Zie verder K. Bertels, *Geschiedenis tussen structuur en evenement*, 1973, p. 114 en 132; F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis*, 1984, p. 230-231.

13. Braudel vermeldde trouwens mentaliteiten als object van een geschiedenis van de lange duur. Zie *Geschiedschrijving*, 1979, p. 58. Vgl. M. Vovelle, *Mentaliteitsgeschiedenis*, 1985, p. 146 en Marleen Wessel, *Mentaliteitsgeschiedenis*, in: *Theoretische Geschiedenis*, 14 (1987), p. 76.

lange duur¹⁴. Braudel trachtte vanuit de vlug vervlietende politieke evenementen en de regelmatige economische conjunctuurbewegingen door te stoten tot de *geografische* „kerkers van de lange duur”. Evenzo probeerden en proberen mentaliteitshistorici vanuit het concrete, vaak tegenstrijdige gedrag van individuen (evenement) vat te krijgen op de *mentale* „kerkers van de lange duur”, op de mentale uitrusting van mensen in het verleden (L. Febvre), op hun historisch apriori (structuur). Zowel Braudel als zijn leerlingen-mentaliteits-historici bestuderen bewust beleefde, besproken en beschreven evenementen, of deze nu van politieke, economische dan wel van culturele aard zijn, niet als doel op zich, maar als middel om het onbewuste systeem te achterhalen dat een cultuur beheerst.

Van tweedeling (structuur vs. evenement) naar „histoire immobile” (structuur)

De aandacht voor de lange duur heeft binnen de mentaliteitsgeschiedenis twee verschillende werkwijzen opgeleverd: de „histoire totale” en de seriële geschiedschrijving. Emm. Le Roy Ladurie is wel de bekendste vertegenwoordiger van de „histoire totale”. Zowel in *Le Carnaval de Romans* (Paris, 1979) als in *Montaillou, village occitan de 1294-1324* (Paris, 1975) volgt deze historicus op de voet het reilen en zeilen in twee pre-industriële gemeenschappen over een periode van enkele jaren. Deze chronologische beperking is slechts ogenschijnlijk in strijd met het perspectief van de lange duur. De luttele jaren waarop Le Roy Ladurie zich concentreert, volstaan immers ruimschoots voor een peiling naar de constante mentale patronen van de inwoners van deze gemeenschappen. Le Roy Ladurie heeft de tijd a.h.w. stilgelegd en presenteert een dwarsdoorsnede, een synchronisch beeld van de toenmalige mentale structuur. In zijn werken is geschiedenis onbeweeglijk geworden, de historicus een antropoloog; de historische tijd, het traditionele waarmerk van de geschiedschrijving, heeft hij als een versleten pak afgelegd en verwisseld voor het blitse kostuum van een a-temporele, „structuralistische” antropologie. Niet toevallig droeg zijn openingsrede voor het *Collège de France* in 1975 de provocerende titel *L'Histoire immobile*¹⁵.

Een seriële geschiedschrijving wil bewust geen „histoire totale” bieden, maar houdt zich aan nauwkeurig omschreven onderwerpen. Die worden over een grote tijdspanne onderzocht aan de hand van

14. Cf. M. Vovelle, *L'histoire et la longue durée*, in: J. Le Goff (ed.), *La nouvelle histoire*, Bruxelles, 1988, p. 80-88.

15. Cf. Vovelle, *L'histoire et la longue durée*, in: J. Le Goff (ed.), *La nouvelle histoire*, 1988, p. 94.

een homogeen bronnenmateriaal waarvan de gegevens in lange reeksen of series worden gezet en statistisch te bewerken zijn. Soms leidt die aanpak tot diachronische detail-studies zonder enig „structureel” perspectief¹⁶. Vaak ook richt de seriële historicus zijn aandacht enkel op voortdurend weerkerende elementen en verwaarloost hij het eenmalige, het uitzonderlijke, het nieuwe. Ook hij dreigt in een onbeweeglijke geschiedenis te belanden. Want uit het verstarde gebaar, het herhaalde iconografische motief, de banale literaire topos, die hij via zijn serieel onderzoek ontdekt, distilleert hij met soms verbluffend gemak een stabiele mentale structuur die „onderhuids” doorleeft, lang nadat de politieke constellatie en het socio-economisch bestel van uitzicht zijn gewijzigd¹⁷.

Ter illustratie een voorbeeld. Over de eeuwen heen lijken de antieke Romeinse huwelijksriten vrij stabiel te zijn gebleven. We staan dus voor een fenomeen van de lange duur, wat de mentaliteitshistoricus uitermate verheugt. Nu heeft men voor al die ritens een betekenis proberen te vinden. Zo zou de wollen gordel waarmee het witte bruidskleed werd samengehouden het symbool van maagdelijkheid zijn. Het haar van de bruid zou in zes vlechten zijn geschikt om de boze geesten af te weren en door wollen linten zijn versierd om haar kuisheid uit te drukken. De bruid droeg een geelrode sluier om het Boze Oog af te weren en onder die sluier een krans van zelfgeplukte bloemen, als symbool van vruchtbaarheid, enz. enz.¹⁸. Voeg al deze elementen samen, en je krijgt blijkbaar een goed beeld van de religieuze mentaliteit van de Romeinse mens. Maar van welke Romeinse mens? Die van de „prehistorie” die nog leefde in een magisch universum en voor wie dit huwelijksritueel nog doorleefde praktijk was, of van de Romein van de 1ste-2de eeuw n. Chr., die deze ritens misschien enkel toepaste omdat dat nu eenmaal de gewoonte was, omdat dat nu eenmaal zo hoorde? Of moeten we er veeleer van uitgaan dat het hardnekkig voortleven van die rituelen er meteen ook op wijst dat minstens bepaalde sociale groepen of bepaalde indivi-

16. Vgl. de kritiek van Ph. Ariès, *L'histoire des mentalités*, in: J. Le Goff, R. Chartier en J. Revel (eds.), *La nouvelle histoire* (Les encyclopédies du savoir moderne), Paris, 1978, p. 422 (402-423) en van P. den Boer, *Mentaliteitsgeschiedenis: een begripsbepaling*, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 98 (1983), p. 330-331 (318-336).

17. F. Furet, *L'histoire et l'homme sauvage*, in: J. Dumoulin et D. Moïsi (eds.), *L'historien entre l'ethnologue et le futurologue*, (Le savoir historique, 4), Paris-La Haye, 1972, p. 236-237 (231-237) en J. Le Goff, *Les mentalités: une histoire ambiguë*, in: J. Le Goff en P. Nora (eds.), *Faire de l'histoire 3, Nouveaux objets*, (Bibliothèque des histoires), Paris, 1974, p. 85-89 (76-94).

18. Cf. E. Eyben, *Geschlechtsreife und Ehe im griechisch-römischen Altertum und im frühen Christentum*, in: E.W. Müller (ed.), *Geschlechtsreife und Legitimation zur Zeugung* (Veröffentlichungen des Instituts für historische anthropologie E.V., Band 3 = Kindheit - Jugend - Familie, I), Freiburg/München, 1985, p. 455-458 (met uitvoerige literatuurverwijzing).

duen van de groep zich de oorspronkelijke betekenis ervan herinnerden?

Resumerend stellen we met Vovelle de vraag:

„Ces gestes ou ces mythes en miettes, véhiculés par les siècles jusqu'au discours des folkloristes — mais souvent en quel état — proposent-ils les clefs les clefs les plus secrètes des comportements, ou des structures formelles vidées de sens et de contenu réel?”¹⁹

Met Horatius kunnen we slechts verzuchtend constateren: *adhuc sub iudice lis est*.

Naar een dialectiek van samenleving en individu, van structuur en evenement

Braudel heeft structuren nooit los van conjuncturen en evenementen bestudeerd. Maar doordat hij de relatie tussen structuur, conjunctuur en evenement nooit heeft geëxpliciteerd²⁰ en nogal minachtend neerkeek op zuiver conjuncturele en evenementiële geschiedschrijving, heeft hij sommige mentaliteitshistorici, of zij nu „totale” dan wel seriële geschiedenis bedreven, blind gemaakt voor elke verandering in de geschiedenis. Vaak hebben zij Braudels triptiek herleid tot een diptiek „structuur vs. evenement” en de studie van structuren losgekoppeld van die van evenementen²¹.

Daarop is binnen de mentaliteitsgeschiedenis vooral vanwege Michel Vovelle reactie gekomen. Is het zijn marxistische achtergrond geweest die hem zo sterk bewust heeft gemaakt van de voortdurende wisselwerking van duur en verandering? Feit is dat lang voor Vovelle de — eveneens marxistische — historicus Jan Romein al de noodzaak inzag om duur en verandering samen te denken: „We moeten tot de conclusie komen en daarvan ook uitgaan”, zo schreef hij in 1962, „dat duur en verandering om te beginnen geen absolute, maar re-

19. *L'histoire et la longue durée*, 1988, p. 94. Voor het probleem van het bewuste en oprechte gebruik van verbale topoi, zie b.v. H.W. Pleket, *Griekse epigrammen op steen en de „histoire des mentalités”*, in: *Handelingen 29e Vlaams Filologencongres*, 1973, p. 150-151 (145-159) en G.M. Sanders, *Sur l'authenticité des Carmina Latina Epigraphica funéraires*, in: *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik. München, 1972* (Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte. Band 17), München, 1973, p. 410-412. (Met dank aan prof. D. Pikhais die me op dit laatste artikel attendeerde). Een kritische bespreking van de seriële methode in het algemeen bieden R. Reichardt, *Für eine Konzeptualisierung der Mentalitätshistorie*, in: *Ethnologia Europaea*, 11 (1979-'80), p. 235-236 (234-241) en R. Darnton, *De grote kattenslachting en andere episoden uit de culturele geschiedenis van Frankrijk*, Amsterdam, 1986 (= New York, 1984), p. 292-293.

20. Cf. P. den Boer, *Inleiding*, in: F. Braudel, *Geschiedschrijving*, 1979, p. 11.

21. Cf. F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis*, 1984, p. 231-232; A.A. van den Braembussche, *Theorie van de maatschappijgeschiedenis*, Baarn, 1985, p. 104-105; M.A. Gismondi, „The gift of theory”: a critique of the „histoire des mentalités”, in: *Social History*, 10 (1985), p. 214, 221-222 (211-230).

latieve tegenstellingen zijn en vervolgens, dat zij op elkander zijn aangewezen als licht en schaduw: geen duur is denkbaar zonder verandering, geen verandering mogelijk zonder duur”²².

In zijn voetspoor pleit ook Vovelle voor een evenwichtige mentaliteitsgeschiedenis, een geschiedenis van structuur én evenement. Mentaliteiten mogen dan al „kerkers van de lange duur” zijn, ook zij zijn aan verandering onderhevig. Zij kunnen gedurende een lange periode uiterst traag verlopen, haast onbeweeglijk blijven, maar komen vervolgens in een stroomversnelling terecht; nieuwe gevoeligheden ontstaan, een nieuwe mentaliteit is in de maak. Deze korte fases van verandering zijn voor de mentaliteitshistoricus even belangrijk als de periodes met een traag verloop. Een mentaliteit wordt inderdaad pas ten volle zichtbaar wanneer zij in afbouw is, wanneer zij ook voor de tijdgenoten haar vanzelfsprekendheid — althans tot op zekere hoogte — verliest.

Trage geschiedenis en schoksgewijze geschiedenis, perioden van vertraging en versnelling wisselen elkaar af. Beide tijdsritmes zijn ook op één en hetzelfde ogenblik werkzaam. In een samenleving bestaat er op een bepaald moment niet één overkoepelende mentaliteit, maar „strijden” talloze groepgebonden mentaliteiten tegen elkaar. Tijdelijk haalt één strekking het overwicht (evenement), na verloop van tijd verdwijnt zij van het voorplan ten voordele van een andere (evenement), maar zij blijft nog lang doorleven bij bepaalde groepen die met grote onverzettelijkheid vasthouden aan de oude denken waardepatronen (structuur). In deze „verbeterde” versie van mentaliteitsgeschiedenis worden verandering, proces en overgang opnieuw naar waarde geschat, hervindt de geschiedschrijving haar waarde²³.

Op een meer theoretisch niveau heeft ook de Franse socioloog Pierre Bourdieu zich over de relatie tussen de tijdslagen gebogen. Het probleem van de verhouding tussen evenement en structuur is voor hem wezenlijk een probleem van de samenhang tussen het individuele en het sociale of het collectieve²⁴. Een tegenstelling tussen beide

22. *Historische lijnen en patronen. Een keuze uit de essays*, Amsterdam, 1971, p. 596.

23. Cf. M. Vovelle, *Mentaliteitsgeschiedenis*, 1985, p. 39-41, 142-169; id., *History of mentalities and literature*, in: *Theoretische Geschiedenis*, 13 (1986), p. 11-13 (3-15). Zie verder ook W.T.M. Frijhoff, *Cultuur, mentaliteit: illusies van élites?*, Nijmegen, 1984, p. 29 en id., *Impasses en beloften van de mentaliteitsgeschiedenis*, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 36 (1984), p. 412-413 (406-437).

24. Vgl. hiermee de opvattingen van de psycholoog Wil Zeegers die eveneens de historische dimensie onderschikt aan de sociale dimensie van menselijk gedrag: „Niet het onderkennen van het historische, maar van het sociale karakter van menselijk gedrag (is) de meest belangrijke omissie in psychologische theorievorming. Een historische dimensie als verklaringprincipe is een inherent gevolg van een sociale interpretatie van de determinanten van menselijk gedrag”. (*Andere tijden, andere mensen. „De sociale representatie van identiteit”*, Amsterdam, 1988, p. 303).

tracht hij te ontwijken door te werken met de grondbegrippen *veld* en *habitus*. De maatschappij is volgens Bourdieu opgebouwd uit een aantal relatief autonome sociale werelden of *velden* (de kunstwereld, de academische wereld, het politieke veld, enz.), waarbij een veld kan worden omschreven als „een netwerk of een configuratie van objectieve relaties tussen objectief gedefinieerde posities die dwang uitoefenen op de actoren die deze posities bekleden”²⁵. De *habitus* duidt dan op de inwendige, „belichaamde” disposities van de individuen, en maakt de stabiele patronen van hun waarneming, waardering en handeling uit. Tussen *habitus* en veld, tussen belichaamde en dingmatige werkelijkheid bestaat een dialectische relatie. Enerzijds geven de objectieve en dwingende veld-structuren vorm aan de *habitus*. Anderzijds zorgt de *habitus* ervoor dat het individu het veld als vanzelfsprekend beschouwt en zijn handelen aan de vereisten ervan aanpast. De *habitus* zorgt er aldus voor dat het veld kan voortbestaan.

Een voorbeeld kan veel verduidelijken. Enigszins caricaturaal zouden we met Bram Dijkstra²⁶ kunnen stellen dat het 19de-eeuwse kapitalisme stond of viel met de deugdzaamheid van de vrouw. De bourgeois leefde en werkte in een harde wereld die gebaseerd was op concurrentie en wederzijdse roof en die dus een inherente bedreiging van zijn zieleheil inhield. De voornaamste functie van de vrouw bestond er nu in door haar zuiverheid en zelf-opoffering de ziel van haar man te behoeden voor eeuwige verdoemenis. Een verheven vrouw-beeld, zo lijkt wel, maar het had enkele minder aangename neveneffecten voor de vrouw. Zij moest zich immers totaal wegcijferen voor haar man, totaal in hem opgaan. Die volkomen zelfopoffering vond haar hoogste uitdrukking in haar ziekte en uiteindelijke dood. De eigen fysieke ondergang moest als pasmunt dienen voor het eeuwig leven van 's mans ziel. Nu hebben beeldende kunstenaars in de 19de eeuw vaak en welhaast met genoeg de vrouw afgebeeld als een zwak, ziekelijk en stervend wezen. Aldus pasten zij hun voorstelling van de vrouw onbewust aan de eisen van de samenleving aan en bestendigden zij die. Want hun kunstwerken vonden gretig aftrek bij de koopkrachtige bourgeoisie, die haar eigen beeld van de vrouw veelal onbewust ontleende aan die kunstwerken. Die voorstelling werd vaak zo perfect geïnterioriseerd dat ook kernegezonde vrouwen ziekte simuleerden, effectief ziek werden en als zwakke, hulpeloze

25. D. Pels, *Inleiding. Naar een reflexieve sociale wetenschap*, in: P. Bourdieu, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Gekozen door Dick Pels, (Kennis-Openbare mening-Politiek), Amsterdam, 1989, p. 12 (7-22).

26. *Idols of perversity. Fantasies of Feminine Evil in Fin-de-Siècle Culture*, New York-Oxford, 1986, p. 3-63.

merplanten wegteerden. Hun gedrag hielp weerom de bourgeoismaatschappij bestendigen. Want zij conformeerden zich aan de normen en waarden van de samenleving, die precies daardoor haar dwingende impact op het gedrag van een latere generatie van vrouwen en mannen behield. De vrouw moest blijven vechten voor haar vrijheid, „niet alleen tegen de beuk van de buitenwereld in, maar vooral ook tegen het „engel in huis”-spook in haarzelf”²⁷

Twee conclusies dringen zich op. Eerst en vooral blijkt uit dit voorbeeld hoe mentaliteiten zowel een collectief als een individueel aspect vertonen. Mentaliteiten zijn het collectief onbewuste van een groep of groepen van mensen én tegelijk de individuele habitus van elke mens in die groep of groepen. Mentaliteiten zijn een door mensen gecreëerd en toch individu-onafhankelijk systeem van vooronderstellingen, beelden en waarden; mentaliteiten bestaan zowel binnen als buiten het individu²⁸.

Zoals er tussen het individuele en het sociale geen echte scheiding, laat staan een tegenstelling bestaat, zo evenmin tussen structuur en evenement. De habitus zorgt ervoor dat het individu de neiging heeft zich te gedragen zoals het veld eist (evenement), maar het veld met zijn collectieve verwachtingen en eisen (structuur) is zelf het resultaat van het concrete gedrag van vroegere generaties van mensen (evenement), en hun gedrag werd op haar beurt via de habitus gestuurd door de eisen van het veld waarin zij leefden — structuur die op haar beurt...

„De actualisering van de historie is het werk van de habitus, als zodanig de uitkomst van een historische toeëigening die op zijn beurt weer de toeëigening mogelijk maakt van historische verworvenheden. De geschiedenis in de zin van *res gestae* is historie omgezet in dingen, die wordt gedragen, gemaakt, gereactiveerd door belichaamde historie, die op haar beurt datgene maakt en draagt waardoor zij wordt gedragen”²⁹.

Structuur en evenement zijn geen aparte, aan elkaar tegengestelde historische objecten, zoals Braudel op zijn minst liet uitschijnen, maar vormen tezamen het Janus-gezicht van de historische tijd: „geschiedenis is duur die verandert, en verandering die duurt”³⁰.

27. A. Burnier, *Het beeld van de vrouw in de literatuur?* in: *Essays, 1968-1985*, Amsterdam, 1985, p. 174 (173-197) (over Virginia Woolf).

28. Cf. W. Zeegers, *Andere tijden*, Amsterdam, 1989, p. 273-274. Voor een evenwichtige bespreking van dit in velerlei opzichten interessante boek, zie M. van Elteren in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 16 (1990), p. 96-99. Vgl. verder N. Elias, *Een essay over tijd* (Ideeën. Meulenhoff editie), Amsterdam, 1985, p. 107-110 en Ch. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Boom-Amsterdam, 1987, p. 175-176.

29. P. Bourdieu, *De dode reikt de levende de hand. De verbinding tussen de gereïficeerde en de belichaamde geschiedenis*, in: id., *Opstellen*, 1989 (= *Actes*, 32/33, april/juni 1980), p. 73 (67-91).

30. J. Romein, *Historische lijnen en patronen*, 1971, p. 599.

III. DE (DIS)CONTINUE TIJD

Continuïteit of discontinuïteit?

Reeds in de negentiende eeuw ontketende het probleem van de historische continuïteit of discontinuïteit een ongemeen felle „Methodenstreit” tussen historisten en positivisten. Historisten vatten de geschiedenis op als een continu proces dat voortdurend stapsgewijze veranderingen, kleine retouches ondergaat. Historische periodes gaan volgens hen onmerkbaar in mekaar over. Positivisten gingen ervan uit dat de geschiedenis met sprongen verloopt: radikale veranderingen tasten het „wezen der dingen” aan, zorgen voor een onoverbrugbare kloof of cesuur tussen twee historische fazes.

Met de opkomst van de Annales-school en van de mentaliteitsgeschiedenis in haar schoot, werd de strijd met vernieuwde ijver nog eens overgedaan. Een „histoire-batailles et traités” volgde van dag tot dag, van jaar tot jaar „oppervlakkige” evenementen en mondde zo vanzelf in een continuïteitsgeschiedenis uit. Daartegenover opsteerde de mentaliteitsgeschiedenis vanuit haar structuralistische perspectief voor een discontinuïteitsdenken. Mentaliteiten, zo stelde men, zijn structuren die enkel door een plotse omwenteling worden gesloopt en plaats maken voor nieuwe structuren die wel opgebouwd zijn met brokstukken van vroeger, maar niet geleidelijk zijn voortgekomen uit het oude. Historische perioden, heden en verleden zijn bijgevolg door een scherpe breuk van elkaar gescheiden. Want de mens van nu is niet *gradueel*, maar *essentieel* anders dan die van vroeger; de menselijke psyche is in de loop der tijden grondig „gemuteerd”.

Bij de afzwering van een continuïteitsdenken speelde ongetwijfeld een praktische overweging mee. De historiografie bewees ten overvloede dat een continuïteitsopvatting het gevaar van een anachronistische vertekening van het verleden inhield. Wanneer de „schotten” tussen de verschillende historische periodes worden weggenomen, houdt niets de historicus nog tegen om zijn gedachten, gevoelens en waarden naar het verleden te transponeren. Licht vervalt men in een goedkope en soms gevaarlijke vorm van comparatisme, waarvan de stereotiepe slagwoorden (Reeds toen...; Ook thans nog...) de lezer willen doen delen in de geveinsde verrassing van de onderzoeker (Hoe modern en ons nabij waren de mensen van weleer niet!). De verrassing is geveinsd, want de historicus weet allang wat hij zoekt: de „eeuwige” mens. Nadat hij zijn eigen denkwereld op het verleden heeft overgeplant, valt het hem niet moeilijk de wezensgelijkheid tussen mensen van vroeger en nu te „bewijzen”. Door zijn eigen patronen aan het verleden op te leggen, creëert hij zelf het object dat

hij beweert te omschrijven. Een discontinuïteitsdenken dient dan ook om dit „gezichtsbedrog”, dat iedereen bij een eerste contact met een vreemde cultuur haast automatisch overkomt, adequaat te onder-
vangen³¹.

Toch brengt ook een discontinuïteitsgeschiedenis problemen met zich mee. Zoals gezegd, doet een mentaliteitsgeschiedenis zich voor als structuralistische geschiedenis. Nu zijn structuren in feite niets anders dan constructies van de historicus om vat te krijgen op het materiaal dat hij onderzoekt. Vaak echter vat hij deze op als reële entiteiten die als echte historische actoren optreden. Zij „blokkeren” de geschiedenis, tot zij „bezwijken” onder druk van vernieuwende tendensen en „plaats maken” voor andere structuren. Precies omdat structuren geobjectiveerd, „gereïficeerd” worden, ontdekt men in het verleden „structurele breuken”, „radicale discontinuïteiten”. De mens uit periode A moet wel totaal anders zijn dan die uit periode B, aangezien periode A en B als volstrekt onverzoenbaar worden voorgesteld³².

Van deze werkwijze levert Michel Foucault misschien wel de beste illustratie³³. In *Les Mots et les Choses. Une archéologie des sciences humaines* (Paris, 1966) onderscheidt Foucault een Renaissance-episteme en een episteme van de Klassieke Periode. De Renaissance-episteme wordt bepaald door het principe van de *similitudo* of gelijkenis. Zo is een hoeveelheid goudgeld een gelijkenis van een koopwaar die evenveel waard is als dat goud. Men ruilt een hoeveelheid graan voor een bepaalde hoeveelheid goud en die ruilt men opnieuw voor een bepaalde hoeveelheid wijn, enz. De economische werkelijk-

31. Cf. A. Burguière, *Histoire et structure*, in: *Annales E.S.C.*, 26 (1971), p. v-vi; C. Ginzburg, *Le fromage et les vers. L'univers d'un meunier du XVIIe siècle* (Nouvelle bibliothèque scientifique), Paris, 1980 (= *Il formaggio e i vermi*, Turijn, 1976), p. 14 en 21. Een aantal treffende voorbeelden van anachronisme kwamen aan bod tijdens het afscheidscollege van em. prof. T. Reekmans op 11 maart 1989 (*Comparatisme en projectie in de geschiedschrijving over de Oudheid*).

32. Cf. F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis*, Groningen, 1984, p. 233-234. Zie ook R. Mandrou, *Histoire sociale et histoire des mentalités*, in: *La Nouvelle Critique*, 49 (1972), p. 43 (41-44); J. Marx, *Les mentalités: un au-delà de l'histoire*, in: *Mentalités/Mentalités*, 2 (1984), p. 2 en 9, n. 19 (1-11); M.A. Gismondi, „The gift of theory”, in: *Social History*, 10 (1985), p. 223.

33. Voor het gemak lijven we de „a-disciplinaire” historicus Foucault (+1984) hier in bij de mentaliteitsgeschiedenis en hopen dat hij ons deze „creatieve misinterpretatie” niet al te kwalijk neemt. Onze misinterpretatie is trouwens niet zo absurd: de epistemes die hij bestudeert vertonen immers nogal wat gelijkenis met het concept „mentaliteiten”. Epistemes bepalen, min of meer zoals mentaliteiten, hoe mensen de werkelijkheid zien, hoe zij die ordenen en wat voor dingen ze daarin ontdekken. Toch is Foucault zelf niet steeds consistent geweest in zijn omschrijving van het concept „episteme”. Cf. H.F.M. Peeters, *Historische gedragswetenschap. Theorieën, begrippen en methoden. Een bijdrage tot de studie van menselijk gedrag op de lange termijn*, Boom/Meppel/Amsterdam, 1978, p. 160-163, 166-167. Voor de problematische verhouding van Foucault tot de mentaliteitsgeschiedenis en vice versa, die daaruit voortvloeide, verwijzen we naar onze scriptie *Subjekt en seksualiteit*, 1989, p. XVIII-XX.

heid verschijnt aldus als een verzameling van dingen die op elkaar gelijken en naar elkaar verwijzen. Papiergeld komt in die periode niet voor, want het gelijkt materieel niet op de waarde die het voorstelt, past dus niet in een keten van gelijkenissen van waarden. Papiergeld kan pas ontstaan in de Klassieke Periode, waarvan de episteme is gebaseerd op het principe van de *representatio* of voorstelling. Papiergeld is geen gelijkenis van een waar, het stelt conventioneel een bepaalde waarde voor waarmee men goederen kan kopen³⁴. Voor Foucault zijn die twee epistemes werkelijk bestaande entiteiten die de hele cultuur beheersen en mekaar rond 1600 plots en eigenlijk op onverklaarbare wijze aflossen. Foucault schrijft een geschiedenis met kangoeroesprongen³⁵.

Een dergelijk „monolithisch relativisme”³⁶ heeft voor gevolg dat de historicus in het verleden radicale breuken ontdekt die meteen de demarcatielijnen opleveren voor een (vaak eigenzinnige) periodisering van de geschiedenis. Bovendien beschouwt hij de mens licht als een gevangene van totaal autonome structuren en neemt hij zodoende een fatalistische houding aan. Ten slotte maakt hij de geschiedenis onverklaarbaar, ja zelfs onkenbaar. Want als iedereen is opgesloten in zijn episteme of mentale structuur, en elke structuur discontinu tegenover de andere staat, kan de onderzoeker met zijn mentale uitrusting geen inzicht meer verwerven in de mens van vroeger met diens mentale uitrusting: tussen heden en verleden is elke loopbrug opgeblazen.

Braudel heeft in zekere zin mede schuld aan deze neiging van mentaliteitshistorici om structuren tot ding te maken. Nu eens lijkt hij structuren als constructies van de historicus te beschouwen³⁷. In andere gevallen weigert hij evenwel een duidelijk onderscheid te maken. Zo schrijft hij in zijn beroemde artikel *Histoire et sciences sociales. La longue durée* (1958):

„Par *structure*, les observateurs du social entendent une organisation, une cohérence, des rapports assez fixes entre réalités et masses sociales. Pour nous,

34. Voor een nadere uitwerking van dit voorbeeld uit de economische orde, zie *Les mots et les choses*, 1966, p. 177-224; J. Decorte, *De waanzin van het intellect. Twee modellen van de eeuwige strijd tussen goed en kwaad*, Kapellen-Kampen, 1989, p. 91-95.

35. Cf. B. Demyttenaere, *Geschiedenis met kangoeroesprongen*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 86 (1973), p. 310-317.

36. De term is van M. Amiot, *Le relativisme culturaliste de Michel Foucault*, in: *Les Temps Modernes*, 22 (1967), p. 1293-1294 (1271-1298). Zie verder I. Hacking, *Michel Foucault's immature science*, in: *Noûs*, 13 (1979), p. 46 (39-51) en D. Couzens Hoy, *Introduction*, in: id. (ed.), *Foucault, a critical reader*, Oxford, 1986, p. 5 (1-25).

37. Zo beschrijft hij in het tweede deel van *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVI-XVIIIe siècle* de economie als een onbeweeglijke structuur om er de regels, de grammatica van te doorgronden: „Mais décrire, analyser, comparer, expliquer, c'est se placer le plus souvent hors du récit historique, c'est ignorer ou briser comme à plaisir les temps continus de l'histoire. Or ces temps existent; nous les retrouverons dans le troisième et dernier livre de cet ouvrage: *Le temps du monde*” (p. 9).

historiens, une structure est sans doute assemblage, architecture, mais plus encore une réalité que le temps use mal et véhicule très longuement. Certaines structures, à vivre longtemps, deviennent des éléments stables d'une infinité de générations: elles encombrant l'histoire, en gênent, donc en commandent, l'écoulement. D'autres sont plus promptes à s'effriter. Mais toutes sont à la fois soutiens et obstacles''³⁸.

Continuïteit én discontinuïteit

Sociologen als P. Bourdieu en N. Elias hebben met niet aflatende ijver deze neiging om abstracte begrippen tot dingen of personen te maken aan de kaak gesteld. Bourdieu's kritiek op het gebruik van de notie „apparaten” geldt evenzeer voor die van „epistemes” of „mentaliteiten”. Al deze begrippen ontspringen aan een „emanatistische logica”, die de verschijnselen slechts als emanaties van duistere krachten beschouwt. Deze „begripsrealistische historische metafysica” staat ongetwijfeld mooi. Het geeft de lezer de prettige indruk dat de onderzoeker verder ziet dan zijn neus lang is, achter de schijn der feiten naar het wezen van de werkelijkheid peilt. Maar

„wie de handelende personen terugdringt tot de rol van uitvoerders, van slachtoffers of medeplichtigen van een politiek die in de Essentie van de Apparaten is besloten, geeft zichzelf de bevoegdheid de existentie af te leiden uit die Essentie, het menselijk gedrag af te lezen van een aldus beschreven Apparatuur. Men bespaart zich daarmee niet alleen de directe waarneming van de praktijk, maar stelt tevens het onderzoek al gauw gelijk aan de lectuur van vertogen die worden opgevat als reële kaders van de praktijk”³⁹.

Zoals zelfstandige naamwoorden als „samenleving”, „cultuur”, ... verwijzen „mentaliteiten” volgens Elias

„naar eenheden die een meervoud van onderling afhankelijke menselijke wezens veronderstellen en daardoor een relatieve autonomie hebben, en zelfs een vermogen om dwang uit te oefenen op ieder van de menselijke wezens afzonderlijk. Mensen als individuen hebben vaak de illusie dat dit soort sociale eenheden, omdat ze niet afhankelijk van henzelf zijn, ook niet afhankelijk zijn van mensen als zodanig”⁴⁰.

Bourdieu en Elias kunnen de mentaliteitshistoricus van zijn fatalisme bevrijden. Weliswaar heeft vroeger gedrag van mensen tot vanzelfsprekende schema's van denken, waarnemen en handelen geleid, en perkt dat gedrag dus in wat voor ons denkbaar, voelbaar en doen-

38. F. Braudel, *Ecrits sur l'histoire*, Paris, 1969, p. 50. Vgl. M. Vovelle, *L'histoire et la longue durée*, 1988, p. 94.

39. P. Bourdieu, *De dode reikt de levende de hand*, 1989, p. 68-69.

40. N. Elias, *Een essay over tijd*, 1985, p. 83-84. Vgl. Chr. Lorenz, *De constructie van het verleden*, 1987, p. 193.

baar is, maar het onderkennen van die vanzelfsprekendheden houdt tenminste de *mogelijkheid* in om de dwang van die vanzelfsprekendheden te neutraliseren, houdt dus de mogelijkheid van vrijheid in⁴¹.

Mensen zijn niet de gevangenen van totaal onafhankelijke en totaal onveranderlijke mentaliteiten. Wij maken de mentaliteiten die ons maken tot wat we zijn. Dat impliceert meteen een continuïteit in de geschiedenis. Tussen twee historische periodes doet er zich geen plotse, dramatische breuk voor. Wat verandert is de kijk van de historicus op het verleden. Vanaf een bepaald moment kan hij het verleden niet meer situeren binnen een bepaalde (theoretische) structuur, die hij b.v. „Renaissance” noemt en creëert hij een tweede (theoretische) structuur, waarop hij b.v. het etiket „Klassieke Periode” kleeft en waarin de recentere fenomenen wel begrijpelijk worden⁴².

Zo stelt Dijkstra het antifeminisme van het fin-de-siècle tegenover de eerder verheven voorstelling van de vrouw die de beeldende kunsten en de literatuur van de negentiende eeuw beheerste. Nochtans vloeide het eerste logisch voort uit het laatste. Want de 19de-eeuwse burgerman stelde zijn eisen zo hoog dat de vrouw wel moest falen. En omdat ze faalde werd ze verdacht, gevreesd, gehaat. Zij moest een stereotiep duplicaat van de moeder-maagd-Maria zijn, zij wilde zichzelf zijn, een vrouw met eigen gevoelens en begeerten. Bijgevolg ging de man ook achter gediensdige, kuise vrouwen ontembare, wellustige en perverse wezens — *idols of perversity* — zien. Die nieuwe, bewuste beeldvorming werd dankzij de popularisering van kunst via tijdschriften en catalogen een onderdeel van de onbewuste waarden en voorstellingen van de burgerlijke samenleving rond de eeuwwisseling⁴³.

Een fase van geleidelijke verandering wordt door Dijkstra geabstraheerd tot een scheidslijn die twee verschillende periodes (volle 19de eeuw en fin-de-siècle) markeert. Maar de inhoudelijke reikwijdte van deze periodisering is beperkt: zij heeft enkel betrekking op bepaalde domeinen en facetten van het verleden. Bovendien wordt binnen de domeinen die wel in rekening worden gebracht abstractie gemaakt van de „oude” ontwikkelingen die zich blijven doorzetten. Zo werden rond 1900 nog altijd massaal schilderijen geproduceerd die de

41. P. Bourdieu, *De dode reikt de levende de hand*, 1989, p. 86-91. Vgl. W. Zeegers, *Andere tijden*, 1989, p. 273-276.

42. F.R. Ankersnit, *Denken over geschiedenis*, 1984, p. 233-234.

43. „No longer the moon of reflected light, (woman) had become the moon of circularity, of uroboric self-sufficiency. Egotistical, self-involved, she no longer cared a hoot for man; all she cared about was herself. And in ceasing to be self-sacrificial, she clearly became destructive of the masculine ego” (Dijkstra, *Idols of perversity*, 1986, p. 148). Deze beschuldiging van zelfingenomenheid en narcisme draaide al vlug uit op de verdenking van lesbisme. Cf. *ibid.*, p. 147-153.

vrouw als zwakke „household-nun” voorstelden. Het motief was volgens Dijkstra een eigen leven gaan leiden en zou nog geruime tijd in eindeloze variaties worden uitgemolken⁴⁴.

Met Bourdieu en Elias wordt het verleden opnieuw verklaarbaar. Als het verleden een opeenvolging van alomvattende, tegengestelde structuren zou vertonen, valt er niets te verklaren. Men kan enkel constateren. Ziet men de geschiedenis als een continu proces van gebeurtenissen op velerlei niveaus en met velerlei tijdsritmes, een proces waarin de historicus discontinue scheidslijnen trekt, dan kan men op zoek gaan naar relaties en verbanden tussen de diverse soorten gebeurtenissen. Het verleden is ook weer kenbaar. Gelijkheid en geleidelijkheid scheppen tussen twee historische periodes, tussen heden en verleden een loopbrug. Deze brug garandeert dat na geduldig onderzoek de mens van vroeger méér zal zijn dan een vat vol raadsel⁴⁵.

IV. BESLUIT

Tot slot een korte vergelijking met de natuurkunde. De quantummechanica leert dat electronen zich als golven én als deeltjes gedragen, maar nooit als golven en deeltjes terzelfdertijd (onzekerheidsbeginsel van Heisenberg). Het is de waarnemer die door de keuze van zijn meettechniek zelf bepaalt hoe de electronen zich zullen voordoen. Anders gesteld: de blik van de fysicus verandert de realiteit die hij bestudeert. Bijgevolg is een objectieve, object-adequate kennis van de natuur onmogelijk. „De fysicus bestudeert niet de natuur, die onbekend en onbereikbaar is, maar de interactie van de mens met het onbekende buiten hem”⁴⁶.

Geschiedenis gedraagt zich als structuur én als evenement, vertoont een continu proces én discontinue breuken. De historische tijd is dan ook geen objectieve realiteit, die de historicus te aanvaarden heeft, maar een constructie die hij op de „tekentafel” ontwerpt. De organisatie of, beter nog, de constructie van het verleden hangt in hoge

44. *Idols*, 1986, p. 33.

45. Cf. N. Elias, *Een essay over tijd*, 1985, p. 152-156 en 16: „Neem het voorbeeld van een specifieke samenleving, van Nederland in de 15de en in de 20ste eeuw. Wat deze samenlevingen met elkaar verbindt is niet zozeer de een of andere kern die onveranderd blijft, maar de continuïteit van veranderingen waarmee de twintigste-eeuwse samenleving voortkomt uit de vijftiende-eeuwse samenleving, die nog wordt versterkt door het feit dat het een herinnerde continuïteit is”.

46. G. Bodifée, *Ruimte voor vrijheid. De onvoltooide natuur en het menselijk initiatief*, Kapellen, 1988 (2), p. 140; A. Burnier *Psychologie van de wetenschap*, in: *Essays*, 1985, p. 56. Dit heeft voor gevolg dat ook de fysische tijd niet los van de tijd-bepaler bestaat; fysische tijd en sociale of historische tijd vallen dus samen. Cf. N. Elias, *Een essay over tijd*, 1985, p. 55 en 64.

mate af van de constructie van de tijd. Een adequaat ontwerp geeft de methode aan, opent de „weg” die de historicus moet bewandelen om bepaalde feiten te „zien”, om bepaalde verbanden tussen feiten te leggen. De tijd is geen ding, maar een heuristisch hulpmiddel⁴⁷.

Gevolg is dat het geschiedverhaal een model is dat nooit overeenkomt met het verleden zelf — een waarheid waar Braudel zich terdege van bewust was⁴⁸. De historicus beschrijft geen objectief verleden, maar jaagt evenmin een hersenschim na. Hij bestudeert de interactie van de mens van heden met het onbekende verleden voor hem. Braudels bepaling van „structuur” is dus zinvoller dan ze leek: structuren zijn constructie, maar ook werkelijkheid; structuren zijn steeds *geconstrueerde* werkelijkheid. Algemener gesteld: de object-subject-tegenstelling getuigt van een „primitieve” vorm van denken in binaire tegenstellingen; het is een stuk „kerker van de lange duur” dat gesloopt moet worden:

De gebruikelijke vraag waarop filosofen het antwoord menen te moeten geven is of en in hoeverre kennis „binnen” een mens correspondeert met objecten „buiten” hem. Deze wijze van formuleren van het kennisprobleem, met haar nachtmerrieachtige associaties van een onzichtbare kloof, een ruimtelijke scheiding tussen mensen enerzijds en de gehele wereld „buiten” hen anderzijds, heeft eeuwenlang het filosofisch denken beheerst. Het is de hoogste tijd om daaraan een einde te maken. Het idee dat er een ruimtelijke scheiding tussen de „binnenwereld” en de „buitenwereld” van mensen zou bestaan is een collectieve fantasie⁴⁹.

Zoals er geen tegenstelling bestaat tussen object en subject, zo evenmin tussen structuur en evenement, tussen heden en verleden. Geschiedenis is niet de passieve observatie van de Ander in zijn anders-zijn, maar de actieve confrontatie van Zelf met Ander. Dit impliceert dat *geschiedvorsing* en *geschiedschrijving* niet los van elkaar bestaan: de vormgeving van het historisch betoog bepaalt wesenlijk de wordingsgeschiedenis van historische inzichten. Braudels temporele driedeling was veel meer dan een literaire kunstgreep⁵⁰.

47. Cf. A. Burguière, *Histoire et structure*, in: *AESC*, 26 (1971), p. V-VI; K. Bertels, *Geschiedenis tussen structuur en evenement*, 1973, p. 120-124.

48. Vgl. K. Bertels, *Geschiedenis tussen structuur en evenement*, 1973, p. 131-133. Zie ook W. Zeegers, *Andere tijden*, 1988, p. 268-271.

49. Cf. N. Elias, *Een essay over tijd*, 1985, p. 90. Zie verder P. Bourdieu, *Vive la crise! Een pleidooi voor heterodoxie in de sociale wetenschappen*, in: *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, 1989 (= *Theory and Society*, 17, 1988), p. 61 en G. Bodifée, *Ruimte voor vrijheid*, 1988, p. 138-139.

50. Vgl. J. Fabian, *Cultuur, tijd en het object van de antropologie*, in: R. Corbey en P. van der Grijp (eds.), *Natuur en cultuur. Beschouwingen op het raakvlak van antropologie en filosofie. Liber amicorum voor Ton Lemaire*, Baarn, 1990, p. 110-126.

Ligt de voornaamste bijdrage van Braudel tot de mentaliteitsgeschiedenis in zijn „goed management”? Die bewering mag dan al juist zijn, we hopen intussen te hebben aangetoond dat zijn organisatorische verdiensten steunen op en dus niet los te denken zijn van een grondige reflectie op het vak geschiedenis. Braudel heeft de mentaliteitsgeschiedenis een aantal institutionele steunpunten en bolwerken rijker, en een aantal naïef-realistische illusies armer gemaakt. Dat hij op dit laatste punt naar onze smaak niet altijd ver genoeg is gegaan, kan de dialoog met hem alleen maar boeiender maken. Want Braudel was hoe dan ook méér dan een bedrijfsleider; hij was een historicus van ongewoon groot formaat.

Résumé

Dans cet article, nous essayons de délinéer la contribution de Fernand Braudel à l'histoire des mentalités. Celle-ci ne se limite pas aux capacités organisationnelles de Braudel, grâce auxquelles l'histoire des mentalités a réussi à acquérir une forte position institutionnelle; elle se situe également au niveau de la méthodologie historique. D'abord, nous démontrons comment Braudel a appris les historiens à rechercher, au-dessous des événements et des conjonctures, les structures mentales des civilisations passées. Néanmoins, l'attention trop exclusive aux structures risque d'aboutir à une histoire immobile. C'est pourquoi l'historien M. Vovelle et le sociologue P. Bourdieu plaident une étude intégrale des individus et des événements d'une part et des sociétés et des structures d'autre part.

Souvent, les structures mentales ont été conçues comme des entités réelles et monolithiques qui „bloquent” l'histoire, jusqu'à ce que soudain elles soient remplacées par de nouvelles structures. Cette conception, que Braudel semble avoir favorisée, rend l'histoire faussement dramatique, fatale et inexplicable. En critiquant cette position, les sociologues P. Bourdieu et N. Elias réussissent à dédramatiser l'histoire et à libérer l'historien de son fatalisme et de son scepticisme.

Concluons que Braudel a appris, quoique ce fût parfois de manière hésitante, que l'historien *construit* le temps historique. En ce sens-ci, nous pouvons admettre que Braudel n'a pas été seulement le „manager” parfait de l'histoire des mentalités, mais aussi un de ses plus importants théoriciens.